

अभ्यासः

1. अधोलिखितप्रश्नानां एकपदेन उत्तरं दीयताम्-

- क. शरीरिणां प्रकृतिः किम् ?
- ख. असतां दर्शनात् के प्रहीयन्ते ?
- ग. सम्पदः कं वृणुते ?
- घ. पादपाः केन गुणेन श्लाघ्यतां यान्ति ?
- ड. पुरुषस्य परं निधानम् किम् ?

2. अधोलिखितप्रश्नानां एकवाक्येन उत्तराणि लिखत-

- क. धर्मचाराः कथं प्रहीयन्ते ?
- ख. त्रीणि अवदातानि कानि ?
- ग. अविवेकः किम् अस्ति ?
- घ. अर्थः केषां वाचम् अनुधावति ?
- ड. गुणकोटिभिः कः गुणः श्लाघ्यः ?

3. अधोलिखितप्रश्नानां उत्तराणि संस्कृतभाषयां दीयताम्-

- क. शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी किम् ?
- ख. क्षीणोऽपि सुशीलः कं गुणं न त्यजति ?
- ग. जनः कथं प्रशस्यो भवति ?
- घ. अस्मिन् पाठे सत्यस्य किं महत्त्वं वर्णितमस्ति ?

4. पद्धतिमेलनं कुरुत-

क.	मरणं प्रकृतिः शरीरिणां	क.	अविवेकः परमापदां पदम् ।
ख.	लौकिकानां हि साधूनाम्	ख.	सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
ग.	सहसा विदधीत न क्रियाम्	ग.	विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधैः ।
घ.	सत्येन वाति वायुश्च	घ.	काकः किं गरुडायते ।
ड.	प्रसादशिखरस्थोऽपि	ड.	अर्थं वाग्नुवर्तते ।

5. अधोलिखितानां वाक्यानां भावम् अनुसृत्य सम्बद्धाः पड़क्तीः लिखत-

- क. वृद्धोऽपि गजश्रेष्ठः क्रीडां न परित्यजति ।
- ख. जनः गुणेन पूज्यो भवति न तु उच्चपदस्थितेन ।
- ग. लक्ष्मी विवेकवन्तं प्रति स्वयमेव गच्छति ।

6. सन्धिं सन्धिविच्छेदं च कुरुत-

क.		त्रीणि + अवदातानि
ख.	सदासनात्	
ग.	शुष्कोऽपि	
घ.		क्षणम् + अपि + अवतिष्ठते
ङ.	पुनराद्यानां	

7. निम्नाङ्कितशब्दानां विग्रहं कृत्वा समासनामनिर्देशं कुरुत-

	पदानि	विग्रहः	समासनाम
क.	धर्मचाराः
ख.	गुणलुभ्याः
ग.	सूक्ते : रसम्	
घ.	पशुपाषाणपादपाः
ङ.	गरुडायते
च.	अविवेकः

8. अधोलिखितानां प्रकृतिप्रत्ययं लिखत-

- क. लाभवान्
- ख. श्वसन्
- ग. विमुच्य
- घ. श्लाघ्यः

9. पाठात् चित्वा विलोमपदानि लिखत-

क.	सताम्	
ख.	लघ्वीयसी	
ग.	विपदः	

घ.	निन्द्यताम्
ङ.	असत्येन
च.	आयाति

10. रिक्तस्थानानि उचितशब्दैः पूर्यत-

(सहसा, दीनेन, श्वसन्, गुणैः, सत्ये, मरणम्)

क.	शरीरिणां	प्रकृतिः ।
ख.	असौ जन्तुः क्षणमपि	लाभवान् ।
ग.	क्रियां	न विदधीत ।
घ.	नरः	श्लाघ्यतां याति ।
ङ.	सर्वं	प्रतिष्ठितम् ।
च.	मानवः	उत्तुज्जतां याति ।

10. निम्नाङ्कितशब्दानुसारेण वाक्यनिर्माणं कुरुत-

क.	गरीयसी
ख.	असताम्
ग.	मरणम्
घ.	अविवेकः
ङ.	दानेन

योग्यताविस्तारः -

- ◆ अन्यसुभाषितश्लोकान् विलिख्य कक्षायां प्रदर्शयतु ।
- ◆ सुभाषितानि सञ्चित्य अधोप्रदत्तविषयानुसारं वर्गीकृत्य लिखतु-
परोपकारः, विद्यायाः महत्त्वम्, सञ्जनलक्षणम्, गुरुमहिमा

शब्दानुशासनम्

महर्षिः पतञ्जलिः व्याकरणमहाभाष्यस्य रचनाकारो विद्यते । संस्कृतस्य व्याकरणपरम्परायां सूत्रकारः महर्षिपाणिनिः, वार्तिककारः कात्यायनः तथा महाभाष्यकर्ता पतञ्जलिः, उते त्रयः “त्रिमुग्नि” इति नाम्ना प्रसिद्धाः । व्याकरणे यथोत्तरं मुग्नीनां प्रामाण्यम् इति वचनेन पतञ्जलिः उत्र अन्तिमं प्रमाणम् । अयम् आंशः भाष्यस्य प्रथमआहिकात् उद्धृतोऽस्ति । उतस्मिन् आंशौ शब्दस्य अनुशासनं, तस्य स्वरूपं, वाङ्मेदाश्च निर्दिष्टाः सन्ति ।

अथ शब्दानुशासनम् । शब्दानुशासनं नाम शास्त्रम् अधिकृतं वेदितव्यम् । शब्दस्य अनुशासनं शब्दानुशासनम् । अनुशिष्यन्ते अपशब्देभ्यः विविच्य कथ्यन्ते साधु शब्दाः अनेन इति अनुशासनं नाम शास्त्रम् ।

शब्दार्थः - अथ - अनन्तरम् । शब्दस्य - सिद्धशब्दस्य । अनुशासनम् - शास्त्रम् । अधिकृतम् - निश्चितम् । वेदितव्यम् - ज्ञातव्यम् । अनुशिष्यन्ते - सिध्यन्ति, वर्णन्ते, उपदिश्यन्ते च । अपशब्देभ्यः - असाधुशब्देभ्यः । विविच्य - विश्लेषणं कृत्वा ।

केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां च । लौकिकाः तावत्-गौः, अश्वः, पुरुषः, हस्ती, शकुनिमृगः, ब्राह्मणः च । वैदिका खलु अपि-शं नो देवीरभिष्टये (अ.वे. 1.1.1) इषे त्वोर्जेत्वा (य.वे. 1.1.1) अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋ.वे. 1.1.1) अग्न आयाहि वीतय इति (सा.वे. 1.1.1)

शब्दार्थः - लौकिकानाम् - लोके भवाः लौकिकाः तेषाम् । वैदिकानाम् - वेदे भवाः वैदिकाः तेषाम् । शम् - कल्याणम् । नः - अस्माकम् । अभिष्टये - कामनासिद्धये ।

गौः इत्यत्र कः शब्दः । गौः इति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु व्यक्ति-गुण-क्रिया-द्रव्येषु वस्तुषु कः पदार्थः । समाधानं-येन उच्चारितेन सास्ना-लाङ्गूल-कुद-खुर-विषाणिनां सम्प्रत्ययः भवति सः शब्दः । अथवा-प्रतीतपदार्थकः लोके ध्वनिः शब्दः इत्युच्यते ।

शब्दार्थः - (गौः अयम्-इत्यस्य प्रत्यक्षज्ञाने पूर्वं द्रव्यस्य, क्रियायाः, गुणस्य, आकृतेः च ज्ञानं भवति परं शब्दः ततोऽपि भिन्नः) | येन - शब्देन | उच्चारितेन - स्फुटितेन | सास्ना - गलकम्बलम् | लाङ्गूलम् - पुच्छम् | ककुदम् - डील/तिलम् | खुराः - पादाः | विषाणम् - शृङ्गम् | प्रतीतपदार्थकः - पदार्थबोधकः | लोके - समाजे | धनिः - स्फोटः, उच्चारणं वा | प्रत्ययः - विश्वासः, ज्ञानं वा |

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? रक्षा-ऊहा-आगम-लघु-असन्देहाः प्रयोजनम् । इति पञ्चमुख्य प्रयोजनानि रक्षा-वेदानां रक्षार्थं व्याकरणम् अध्येयम् । लोप-आगम-वर्णविकारजः हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति । ऊहः-विभक्तीनां लिङ्गवचनानुसारं विपरिणामः । आगमः-निष्कारणः धर्मः षड्जो वेदः अध्येयः ज्ञेयः च ।
लघु- लध्वर्थं च अध्येयं व्याकरणम् । न च अन्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्याः ज्ञातुम् ।
असन्देहः-“स्थूलपृष्टती” स्थूला च असौ पृष्टती च स्थूलपृष्टती, स्थूलानि पृष्टन्ति यस्याः सा इयं स्थूलपृष्टती,
इत्यादौ अवैयाकरणः स्वरतः बहुब्रीहिः, तत्पुरुषः वा कर्तुं न शक्नोति ।

शब्दार्थः - रक्षा - संरक्षणम् । ऊहः - विभक्ति-लिङ्ग-वचनपरिवर्तनम् । लघुः - लाघवम् । असन्देहः - सन्देहाभावः । वेदानाम् - चतुर्वेदानां वेदस्यज्ञानवाच्यत्वात् उपनिषत्पुराणकाव्य-नाट्यादिग्रन्थानाम् । लोपः - अदर्शनम् । आगमः-प्रत्ययादीनाम् आनयनम् । वर्णविकारजः - वैयाकरणः । परिपालयिष्यति - रक्षणं करिष्यति । ऊहः - विभक्तीनां विपरिणामः, परिवर्तनम् । आगमः - श्रुति-स्मृति-शास्त्राणां संज्ञा । निष्कारणः-अकारणः । षड्जाः - वेदस्य षट् अङ्गानि भवन्ति शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्द-ज्यौतिषं तेषां अङ्गानाम् । अध्येयः - अध्ययनयोग्यः । ज्ञेयः - ज्ञातुं योग्यः । लध्वर्थम् - लाघवाय । लघुनोपायेन - अल्पप्रयत्नेन । शक्याः - समर्थाः । स्थूलपृष्टती - स्थूला - पुष्टा । पृष्टती - बिन्दुः । स्वरतः-उदात्त-अनुदात्त-स्वरित भेदतः ।

चत्वारि शृङ्गा । त्रयो अस्य पादा । द्वे-शीर्षे । सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यम् आविवेश । चत्वारिंशृङ्गाणि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयः अस्य पादाः । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्तहस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभः वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति ।

शब्दार्थः - (शब्दरूपीवृषभस्य स्वरूपम्) पादाः - चरणाः । शीर्ष - मस्तके । हस्तासः - हस्ताः । बद्धः - बन्धनयुक्तः । शब्दात्मानौ - शब्दस्य स्वरूपौ । नित्यः - अनश्वरः । कार्यः - क्षणिकः । उरसि - उदरे । वर्षणात् - शब्दद्वारा कामनापूर्तिफलत्वात् । रोरवीति - शब्दं करोति । चत्वारिपदजातानि - पदस्य चतुर्विभागाः । नाम - सुबन्तम् । आख्यातम् - तिङ्न्तम् । उपसर्गाः । निपाताः ।

अध्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- क. व्याकरणस्य अपरं नाम किम् ?
- ख. “अश्वः” अयं कीदृशः शब्दः ?
- ग. व्याकरणाध्ययनस्य कति मुख्यप्रयोजनानि ?
- घ. व्याकरणवृषभस्य कति पादाः ?
- ड. वृषभः किं करोति ?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- क. संस्कृतव्याकरणे केषां शब्दानां नियमनं वर्तते ?
- ख. व्याकरणस्य त्रयः मुनयः के ?
- ग. पञ्चमुख्यप्रयोजनानि कानि ?
- घ. गौः इत्यत्र शब्दः कः ?
- ड. चत्वारि पदजातानि कानि ?

3. अधोलिखितधातुरूपाणां लकार-वचन-पुरुषं लिखत-

	लकारः	वचनम्	पुरुषः
क.	कथ्यन्ते
ख.	सिध्यन्ति
ग.	परिपालयिष्यति
घ.	शक्नोति

4. अधोलिखितशब्दरूपाणां लिङ्ग-वचन-विभक्तिं लिखत-

	लिङ्गम्	वचनम्	विभक्तिः
क.	केषाम्
ख.	द्रव्येषु
ग.	प्रयोजनानि
घ.	अयम्
ड.	यस्याः

5. अधोलिखितरूपाणां प्रकृति-प्रत्ययविभाजनं कुरुत-

		प्रकृतिः	प्रत्ययः
क.	वेदितव्यम्
ख.	विविच्य
ग.	ज्ञातुम्
घ.	कर्तुम्
ङ.	शक्याः

6. अधोलिखितेषु शब्देषु सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिमपि लिखत-

	सन्धिविच्छेदः	सन्धिनाम
क.	शब्दानुशासनम्
ख.	निपाताश्च
ग.	इत्युच्यते
घ.	उच्चारितेन
ङ.	लघुनोपायेन

7. अधोलिखितानां शब्दानां समासः विग्रहपूर्वकं प्रदर्शनीयः-

	विग्रहः	समासः
क.	शब्दानुशासनम्
ख.	त्रिमुनिम्
ग.	स्थूलपृष्ठती
घ.	महादेवः
ङ.	असन्देहः

8. अधोलिखितानां शब्दानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणं कुरुत-

क.	चत्वारि
ख.	पञ्च
ग.	सप्त
घ.	त्रयः
ङ.	त्रिषु

९. किम् अवधीतम्-स्वमनसा अत्र योजनीयम्-

क.	त्रिमुनिः
ख.	द्विविधं संस्कृतशब्दस्वरूपम्
ग.	शब्दः कः भवति
घ.	चत्वारि पदजातानि
ङ.	त्रयः कालाः
च.	शब्दः द्विविधः
छ.	सप्तविभक्तयः

योग्यताविस्तारः:-

- ◆ चत्वारि इति मन्त्रः कण्ठस्थीकरणीयः ।
- ◆ सुबन्तविभक्तयः शिक्षकसाहाय्येन सङ्कलनीयाः ।
- ◆ तिङ्गन्तस्वरूपं सङ्गृह्य लिखन्तु ।
- ◆ सुबन्ततिङ्गन्तप्रत्ययानाम् एकम्-एकम् उदाहरणं लिखन्तु ।

❖ ❖ ❖

एकविंशः पाठः

सूक्तयः

अल्पैः अक्षरैः शब्दैः वा कर्त्यचिद् विशिष्टस्य अर्थस्य प्रतिपादनं सूक्तिरिति । सूक्तिशब्दस्य
अर्थः सुषु उक्तिः, शौभनं कथनमिति । संस्कृतस्य सूक्तयः लोकेऽतीव प्रसिद्धाः । सूक्तयः
स्वतन्त्रतयाऽपि लभ्यन्ते परं कुत्रचित् श्लोकविशेषस्य अंशविशेषोऽपि सूक्तिस्यपेण स्वीकृतो
वर्तते । वस्तुतः सूक्तिषु जीवनपरिपक्वानुभवाः विहिताः अवन्ति । ते जीवने अस्माकं मार्गदर्शनं
कुर्वन्ति ।

भाग्यवन्तमपरीक्ष्यकारिणं श्रीः परित्यजति ।

शब्दार्थः - भाग्यवन्तम् - दैवाश्रितम् । अपरीक्ष्यकारिणम् - विना परीक्षणं कार्यकर्तारम् । श्रीः - लक्ष्मीः । परित्यजति - त्यागं
करोति ।

मर्यादातीतं न कदाचिदपि विश्वसेत् ।

शब्दार्थः - मर्यादातीतं - अमर्यादितम् ।

अकुलीनोऽपि विनीतः कुलीनाद्विशिष्टः ।

शब्दार्थः - अकुलीनः - निम्नकुलोत्पन्नः । विनीतः - विनम्रः । कुलीनात् - श्रेष्ठकुलोत्पन्नात् । विशिष्टः - श्रेष्ठः ।
यश्चरित्रकुशलः स तस्मिन् योक्तव्यः ।

शब्दार्थः - चरित्रकुशलः - चारित्र्यनिपुणः । योक्तव्यः - नियोजनीयः ।

श्वो मयूरादद्य कपोतो वरः ।

शब्दार्थः - श्वः - आगामिदिनम् । मयूरात् - बर्हिणः । कपोतः - पक्षीविशेषः । वरः - श्रेष्ठः ।
आत्मछिद्रं न पश्यति परच्छिद्रमेव पश्यति बालिशः ।

शब्दार्थः - आत्मछिद्रम् - आत्मदोषम् । परच्छिद्रम् - परदोषम् । बालिशः - मूर्खः ।
मा गृधः कस्यस्विधनम् ।

शब्दार्थः - मा - नहि । गृधः - लोभः । कस्यस्विद् - कस्यचित् । धनं - वित्तम् ।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।

शब्दार्थः - मित्रस्य - सुहृदः । चक्षुषा - नेत्रेण । समीक्षामहे - पश्येम ।

भूत्यै जागरणम् अभूत्यै स्वपनम् ।

शब्दार्थः - भूत्यै - समृद्धयै । अभूत्यै - दरिद्रतायै ।

शतहस्त समाहर सहस्रहस्त संकिर ।

शब्दार्थः - शतहस्तसमाहर - शतंहस्तैः एकत्रीकरणं सङ्ग्रहणम् । सहस्रहस्त संकिर - सहस्रहस्तैः वितरणं, प्रसारणम् ।

माताभूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।

शब्दार्थः - माता - जननी । भूमिः - पृथ्वी । पुत्रः - सुतः । पृथिव्याः - धरायाः ।

ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ।

शब्दार्थः - ऋतस्य - सत्यस्य । पन्था: - मार्गः । तरन्ति - पारयन्ति । दुष्कृतः - पापिनः ।

अभ्यासः

1. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि दीयन्ताम्-

- क. दुष्कृतः कस्य पन्थानं न तरन्ति ?
- ख. कः परच्छिद्रमेव पश्यति ?
- ग. कः अकुलीनोऽपि विशिष्टः ?
- घ. कस्य चक्षुषा समीक्षामहे ?
- ड. जागरणम् किमर्थमस्ति ?
- च. श्रीः कम् परित्यजति ?

2. निम्नलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

- क. मर्यादादीतं न कदाचिदपि ।
- ख. श्वो मयूरादद्य वरः ।
- ग. मा कस्यस्विद् धनम् ।
- घ. भूत्यै अभूत्यै ।
- ड. माताभूमिः पृथिव्याः ।

3. उचितं मेलनं कुरुत-

क.	भाग्यवन्तमपरीक्ष्यकारिणं	क.	न तरन्ति दुष्कृतः ।
ख.	शतहस्तसमाहर	ख.	सः तस्मिन् योक्तव्यः ।
ग.	ऋतस्यपन्थानं	ग.	श्रीः परित्यजति ।
घ.	यश्चारित्रकुशलः	घ.	सहस्रहस्त संकिर ।

- 4. शुद्धवाक्यानां समक्षं ‘आम्’ अशुद्धवाक्यानां समक्षं ‘न’ इति लिखत-**
- क. मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।
ख. मा गृथः कस्यविधनम् ।
ग. अकुलीनोऽपि विनीतः कुलीनात्सामान्यः ।
घ. यश्चरित्रकुशलः सः तस्मिन् योक्तव्यः ।
ड. मर्यादातीतं न कदाचिदपि अविश्वसेत् ।
- 5. अधोलिखितशब्दानां सन्धिविच्छेदं कुरुत-**
- क. मर्यादातीतम् +
 - ख. यश्चरित्रकुशलः +
 - ग. मयूरादद्य +
 - घ. पुत्रोऽहम् +
 - ड. दुष्कृतः +
- 6. अधोलिखितशब्दानां समासविग्रहं कुरुत-**
- क. चरित्रकुशलः
 - ख. दुष्कृतः
 - ग. अकुलीनः
 - घ. आत्मछिद्रम्
- 7. अधोलिखितशब्दानां प्रकृतिः प्रत्ययः च पृथक्-पृथक् कुरुत-**
- क. भाग्यवन्तम्
 - ख. योक्तव्यः
 - ग. विशिष्टः
 - घ. स्वपनम्
- 8. अधोलिखितपदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखत-**
- क. सामान्यः
 - ख. शत्रोः
 - ग. सुकृतः
 - घ. असत्यस्य

9. अव्ययपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत-

(न, अपि, अद्य, शः)

- क. रामेण सह सीता वनम् गच्छति ।
- ख. भवान् तत्र गच्छतु ।
- ग. अहम् मन्दिरं गमिष्यामि ।
- घ. तत्र वयम् गमिष्यामः ।

10. संस्कृतवाक्येषु प्रयोगं कुरुत-

क.	कदाचित्	ख.	तस्मिन्
ग.	वरः	घ.	चक्षुषा
ड.	हर	च.	अहम्
छ.	ऋतस्य	ज.	विनीतः

11. रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्नानां निर्माणं कुरुत-

- क. मर्यादातीतं न कदाचिदपि विश्वसेत् ।
- ख. अकुलीनोऽपि विनीतः कुलीनाद्विशिष्टः ।
- ग. श्वो मयूराद् अद्य कपोतो वरः ।
- घ. ऋतस्य पन्थानं न तरन्ति दुष्कृतः ।

योग्यताविस्तारः:-

- ◆ विविधभावैः युक्ताः सूक्त्यः एकत्र सङ्कलय्य पठन्तु ।

परिशिष्टम्

- वर्णपरिचयः
- सन्धिः
- शब्दरूपाणि
- धातुरूपाणि
- कारकाणि
- वाच्यपरिवर्तनम्
- अव्ययानि
- संस्कृतसाहित्यरस्य परिचयः
- रचनात्मककार्यम् -
- पत्रलेखनम्
- लघुकथानिर्माणम्
- निबन्धलेखनम्

बण्णाम् उच्चारणस्थानानि

(अ) उच्चारणम्- ध्वनीनां वर्णनात्त्व सम्यक्रूपेण प्रकटनं उच्चारणम्

साक्षात् ध्वने: अङ्गनं प्रकटनं च उच्चारणम् इति कथ्यते । यथा-गङ्गाहट, घण्टानादः, धमाका, सन्नाटा । वर्णः द्विविधा: स्वराः व्यञ्जनानि च । स्वरवर्णनाम् उच्चारणं स्वतन्त्रः व्यञ्जनवर्णनाम् उच्चारणम् च स्वरमाध्यमेन भवति ।

वर्णमाला-

स्वरः - अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् ।

व्यञ्जनम्- हयवरद् । लण् । जमडणनम् । झभज् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसूर् । हत् ।

अनुस्वारः- - (.) जिह्वामूलीयौ - (≈ क ≈ ख)

विसर्गः- - (:) उपध्मानीयौ - (≈ प ≈ फ)

वर्णनाम् उच्चारणस्थानानि-

1. कण्ठः - अ, आ, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह, विसर्ग (:) (अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः)
2. तालु - इ, ई, च, छ, ज्, झ, ज्, य्, श् (इचुयशानां तालु)
3. मूर्धा - ऋ, ट्, ढ्, इ, द्, ण्, र्, ष् (ऋटुरषाणां मूर्धा)
4. दन्ताः - लृ, त्, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स् (लृतुलसानां दन्ताः)
5. ओष्ठौ - उ, ऊ, प्, फ्, ब्, भ्, म्, ए, फ (उपूपध्मानीयानामोष्ठौ)
6. नासिका - ज्, म्, झ्, ण्, न् (जमडणनानां नासिका च)
7. कण्ठतालु - ए, ऐ (एदैतोः कण्ठतालु)
8. कण्ठोष्ठम् - ओ, औ (ओदैतोः कण्ठोष्ठम्)
9. दन्तोष्ठम् - व (वकारस्य दन्तोष्ठम्)
10. जिह्वामूलम् - ≈ क ≈ ख (जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्)
11. नासिका - (.) अनुस्वारः (नासिका अनुस्वारस्य)

(आ) वर्तनी-वर्णवियोजनम्-

क = क+अ	ख = ख्+अ	ग = ग्+अ	घ = घ्+अ	ङ = ङ्+अ
च = च्+अ	छ = छ्+अ	ज = ज्+अ	झ = झ्+अ	ञ = ञ्+अ
ट = ट्+अ	ठ = ठ्+अ	ड = ड्+अ	ढ = ढ्+अ	ण = ण्+अ
त = त्+अ	थ = थ्+अ	द = द्+अ	ध = ध्+अ	न = न्+अ
प = प्+अ	फ = फ्+अ	ब = ब्+अ	भ = भ्+अ	म = म्+अ
य = य्+अ	र = र्+अ	ल = ल्+अ	व = व्+अ	
श = श्+अ	ष = ष्+अ	स = स्+अ	ह = ह्+अ	
क्ष = क्+ष्+अ	त्र = त्+र्+अ	ज्ञ = ज्+ञ्+अ	द्य = द्+य्+अ	

वर्णसंयोजनम्-

क् + ष्	= क्ष्
त् + र्	= त्र्
ज् + अ	= ज्
द् + य्	= द्य्
म् + अ	= म्
म् + इ	= मि
म् + उ	= मु
म् + ऋ	= मृ
म् + ए	= मे
म् + ओ	= मो

सन्धिप्रकरणम्

1. सन्धिः

वर्णद्वयस्य सम्मेलनेन यत् स्वाभाविकं परिवर्तनं भवति तदेव सन्धिः ।

यथा- रमा + ईशः (आ + ई = ए) = रमेशः

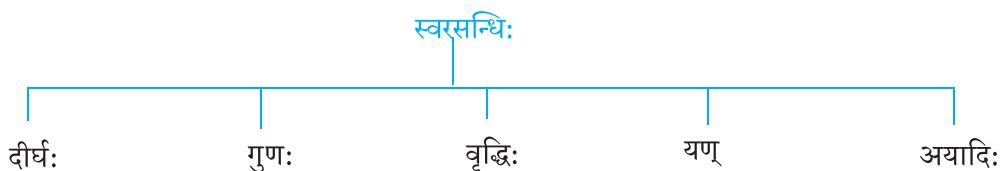
2. सन्धे: भेदा:

सन्धेः भेदत्रयम् अस्ति-

(अ) स्वरसन्धि: (ब) व्यञ्जनसन्धि: (स) विसर्गसन्धि: |

संवरसनिधि:

स्वरद्वयस्य मेलनेन जातं परिवर्तनम् ‘स्वरसन्धिः’ भवति । स्वरसन्धे: पञ्चभेदाः प्रमुखाः सन्ति ।

(क) दीर्घसन्धिः - (अकः सवर्णे दीर्घः) यत्र अ इ उ ऋ स्वराणां संयोगः सवर्णेन (अ इ उ ऋ) सह भवति तत्र

वर्णद्वयस्य स्थाने दीर्घस्वरः भवति ।

यथा-	हिम + आलयः	=	हिमालयः	(मू + अ =	म + आ =	मा)
	रवि + इन्द्रः	=	रवीन्द्रः	(व् + इ =	वि + इ =	वी)
	भानु + उदयः	=	भानूदयः	(नू + उ =	नु + उ =	नू)
	पितृ + ऋणम्	=	पितण्म्	(तृ + ऋ =	तृ + ऋ =	तृ)

अभ्यासयोग्याः शब्दाः -

विद्यानन्दः, विन्ध्याचलः, भोजनालयः, विद्यार्थी। मुनीन्द्रः, रेवतीयम्, महीशः, नदीशः। विष्णूदयः, भानूष्मा, वधूत्सवः, वधूर्णावस्त्रम्। होतू + ऋकारः = होतृकारः।

(ख) गुणसन्धिः - (आदगुणः) यत्र 'अ' इत्यस्य संयोगः इ, उ, ऋ, लृ इत्येषु क्रमशः एकशब्देन सह भूत्वा क्रमशः ए, ओ, अर, अल इति भवति तत्र गुणसन्धिः ।

यथा-	सुर + इन्द्रः	=	सुरेन्द्रः
	महा + उत्सवः	=	महोत्सवः
	देव + ऋषि	=	देवर्षिः
	तव + लृकारः	=	तवल्लकारः

अभ्यासः - उपेन्द्रः, धर्मेशः, महेन्द्रः, महेशः, सहोदरः, सूर्योष्मा, गङ्गोदकम्, महोर्जा, सप्तर्षिः, राजर्षिः ।

(ग) **वृद्धिसन्धि:** (वृद्धिरादैच) यत्र अ/आ इत्यस्य पश्चात् ए/ऐ अथवा ओ/औ/ऋ आगच्छन्ति तत्र द्वयोः स्थाने क्रमशः ऐ, औ आर् च भवति ।

यथा	-	सदा + एव	=	सदैव
		महा + औषधिः	=	महौषधिः
		सुख + ऋतः	=	सुखार्तः

अभ्यासः - अत्रैव, विद्यैव, देवैश्वर्यम्, जलौघः, देवौदार्यम्, पिपासार्तः ।

(घ) **यण्सन्धि:** -(इकोयणचि) यत्र इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ऋ , लृ इति स्वराणां पश्चात् कोऽपि असमानः स्वरः आगच्छति तत्र उक्त स्वरवर्णः क्रमशः य् व् र् ल् इति भवति ।

यथा	-	प्रति + एकः	=	प्रत्येकः
		सु + आगतम्	=	स्वागतम्
		पितृ + आज्ञा	=	पित्राज्ञा
		लृ + आकारः	=	लाकारः

अभ्यासः - इत्यत्र, इत्यादि, राजत्येषा, नास्त्युद्यमः । नद्युदकम्, अन्वय, लाकारः ।

(ङ) **अयादिसन्धि:** एचोऽयवायावः-यत्र ए/ऐ, ओ/औ वर्णस्य पश्चात् कोऽपि असमानस्वरः आगच्छति तत्र तेषां वर्णानां स्थाने क्रमशः अय्, आय्, अव्, आव् इति भवति ।

यथा	-	ने + अनम्	=	नयनम्
		नै + अकः	=	नायकः
		पो + अनः	=	पवनः
		पौ + अकः	=	पावकः

अभ्यासः - चयनम्, गायकः, भवनम्, विष्णवे, भावकः, द्वावेतौ

व्यञ्जनसन्धि:

द्वयोः व्यञ्जनवर्णयोः अथवा व्यञ्जनस्वरयोर्मध्ये यः सन्धिः भवति सः व्यञ्जनसन्धिः ।

व्यञ्जनसन्धेः भेदाः-व्यञ्जनसन्धेः अनेकाः भेदाः तेषु पाद्यक्रमानुसारं केचित् अत्र सन्ति ।

(क) श्चुत्वसन्धि: - (स्तोः श्चुनाश्वः) स्, तवर्गात् पूर्वं उत्तरं वा श्, चवर्गं भूते सति स>श्, त>च, द>ज्, न>ज इत्यादयः

भविष्यति ।

यथा	-	रामस् + च	=	रामश्व
		सद् + जनः	=	सज्जनः
		सत् + चित्	=	सच्चित्
		शार्ङ्गिन् + जय	=	शार्ङ्गिज्जयः

(ख) षुत्व सन्धि: - (षुना षुः) स्, तवर्गात् पूर्वं उत्तरं वा ष्, टवर्गं भूते सति स>ष् त>ट, द>ड, न>ण् इत्यादयः भविष्यति ।

यथा	-	इष् + तः	=	इष्टः
		तत् + टीका	=	तटीका
		उद् + डीनः	=	उड्हीनः
		रामस् + टीकते	=	रामटीकते

(ग) जश्वसन्धि: - (झलां जशोऽन्ते) झल् (वर्गाणां प्रथमं द्वितीयं तृतीयं, चतुर्थं वर्णं वा) प्रत्याहाराणां जश् (ज ब् ग् इ द् श्)

इति वर्णाः भवन्ति पदस्य अन्ते ।

यथा	-	दिक् + अम्बरः	=	दिग्म्बरः
		चित् + आनन्दः	=	चिदानन्दः
		सुप् + अन्तः	=	सुबन्तः
		अच् + अन्तः	=	अजन्तः
		षट् + एव	=	षडेव
		युध + ध्	=	युद्ध

(घ) षत्वविधानम्-अ आ वर्णो त्यक्त्वा स्वर-ह-अन्तस्थ-कवर्ग-पश्चात् सस्य षत्वम् भवति (यदि आदेशस्य प्रत्ययस्य ‘स’

अस्ति चेत्)-(आदेश प्रत्यययोः)

यथा	-	रामे + सु	=	रामेषु
		हरि + सु	=	हरिषु

(ङ) णत्वविधानम् सन्धि: - (णाभ्यां नो णः समानपदे) इ, ष्, ऋ ऋृ-वर्णस्य पश्चात् यदि ‘न’ अस्ति चेत् नस्य स्थाने ‘ण्’ भवति ।

यथा	-	कीर् + नः	=	कीर्णः
		पूर् + नः	=	पूर्णः
		पूष् + ना	=	पूष्णा
		पितृ + नाम्	=	पितृणाम्

(च) अनुस्वारसन्धि: -(मोऽनुस्वारः) पदान्त मकारस्य उत्तरे कोऽपि व्यञ्जनवर्णः स्यात् न तु स्वरवर्णः तत्र मूस्थाने-अनुस्वारः भवति ।

यथा	-	हरिम् + वन्दे	=	हरिं वन्दे
		धर्मम् + चर	=	धर्मं चर
		सत्यम् + वद	=	सत्यं वद
		कार्यम् + कुरु	=	कार्यं कुरु

(छ) परस्वर्णःसन्धि: -(तोर्लिः अनुस्वारस्य यथि परस्वर्णः)

(1) तकारस्य परत्वात् लकारो भवति चेत् पूर्वस्थितस्य तकारस्य स्थानेऽपि लकारो भवति ।

यथा	-	तत् + लयः	=	तल्लयः
		तत् + लीनः	=	तल्लीनः

(2) अनुस्वारस्य, यथि परे परस्वर्णो भवति । वर्गस्य पञ्चमे वर्णं पूर्वपदे स्थिते सति परत्वात् तस्यैव वर्णस्य सत्वात् पूर्वस्थितस्य वर्णस्य परस्वर्णेन पञ्चमो वर्णः भवति-

अम् + कितः	=	अङ्कितः
अम् + चितः	=	अज्जितः

विसर्गसन्धिः

परिभाषा- विसर्गेण सह स्वरस्य अथवा व्यञ्जनस्य मेलनेन यः विकारः भवति सः विसर्गः सन्धिः ।

यथा	-	मनः + रथः	=	मनोरथः
		मनः + हरः	=	मनोहरः

नियमः निम्नाङ्किता वर्तन्ते-

(क) विसर्गानन्तरं ‘च’ अथवा ‘छ’ स्यात् तदा विसर्गस्य स्थाने ‘श’ भवति ।

यथा	-	सुरेशः + चलति	=	सुरेशश्चलति
		कः + चित्	=	कश्चित्
		बालकः + चलति	=	बालकश्चलति

(ख) यदि विसर्गपञ्चात् ‘त’ अथवा ‘थ’ स्यात् तदा विसर्गस्य स्थाने ‘स्’ भवति ।

यथा	-	रामः + तिष्ठति	=	रामस्तिष्ठति
		नमः + ते	=	नमस्ते
		सरः + तीरे	=	सरस्तीरे

(ग) यदि विसर्गात् पूर्वम् ‘अ’ अनन्तरं च ‘अ’ स्यात् तदा ‘अ’ विसर्गयोः स्थाने ‘ओ’ भवति तथा अनन्तरं यः अकारः तस्य अवग्रहः (३) भवति ।

यथा	-	कः + अयम्	=	कोऽयम्
		दासः + अस्म्यहम्	=	दासोऽस्म्यहम्

(घ) यदि विसर्गात् पूर्वम् ‘अ’ तथा ‘अ’ हस्तं स्वरं त्यक्त्वा अन्यः कोऽपि स्वरवर्णः स्यात् तदा विसर्गस्य लोपः भवति ।

यथा	-	कः + आगच्छति	=	क आगच्छति
		अनुजः + इच्छति	=	अनुज इच्छति

(ङ) यदि विसर्गात् पूर्वम् ‘अ’ अनन्तरं च कोऽपि मृदुव्यञ्जनवर्णः स्यात् अर्थात् वर्गाणां तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः वर्णः तथा य् र् ल् व् ह् भवति तदा पूर्वस्य अकारस्य विसर्गस्य च स्थाने ओ भवति ।

यथा	-	शिवः + वन्द्यः	=	शिवो वन्द्यः
		बालकः + नमति	=	बालको नमति

(च) यदि विसर्गात् पूर्वम् ‘आ’ अनन्तरं कोऽपि स्वरः अथवा कोऽपि मृदुव्यञ्जनवर्णः अर्थात् वर्गाणांतृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः, वर्णः तथा य् र् ल् व् ह् भवति तदा विसर्गस्य लोपः भवति ।

यथा	-	नराः + आगताः	=	नरा आगता
		वानराः + आगच्छन्ति	=	वानरा आगच्छन्ति
		बालकाः + वदन्ति	=	बालका वदन्ति

(छ) विसर्गात् पूर्वम् ‘अ’ ‘आ’ वर्णो त्यक्त्वा कोऽपि अन्यः स्वरः भवति तथा विसर्गात् अनन्तरं कोऽपि स्वरः अथवा मृदुव्यञ्जनवर्णः अर्थात् वर्गाणां तृतीयः, चतुर्थः पञ्चमः वर्णः तथा य् र् ल् व् ह् भवति तदा विसर्गस्य स्थाने ‘र्’ भवति । यदि पश्चात् स्वरः भवति तदा ‘र्’ स्वरेण सह मिलति तथा पश्चात् व्यञ्जन वर्णः भवति तदा ‘र्’ वर्णस्य ऊर्ध्वगमनं (रेफ) भवति ।

यथा	-	भानुः + उदेति	=	भानुरुदेति
		गुरोः + आदेशः	=	गुरोरादेशः
		कवेः + गमनम्	=	कवेगमनम्

(ज) ‘स’ ‘एषः’ एतयोः द्वयोः विसर्गात् अनन्तरं कोऽपि व्यञ्जनवर्णः भवति तदा विसर्गस्य लोपः भवति ।

यथा	-	सः + पठति	=	स पठति
		एषः + धावति	=	एष धावति

शब्दरूपाणि

बालक

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
चतुर्थी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पञ्चमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु
सम्बोधनम्	हे बालक !	हे बालकौ !	हे बालकाः !

फल

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पञ्चमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयोः	फलेषु
सम्बोधनम्	हे फल !	हे फले !	हे फलानि !

कवि

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कविः	कवी	कवयः
द्वितीया	कविम्	कवी	कवीन्
तृतीया	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
चतुर्थी	कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः
पञ्चमी	कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः
षष्ठी	कवेः	कवयोः	कवीनाम्
सप्तमी	कवौ	कवयोः	कविषु
सम्बोधनम्	हे कवे !	हे कवी !	हे कवयः !

रमा

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमयै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पञ्चमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सम्बोधनम्	हे रमे	हे रमे	हे रमाः

पति

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पति:	पती	पतयः
द्वितीया	पतिम्	पती	पतीन्
तृतीया	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
चतुर्थी	पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
पञ्चमी	पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
षष्ठी	पत्युः	पत्योः	पतीनाम्
सप्तमी	पत्यौ	पत्योः	पतिषु
सम्बोधनम्	हे पते	हे पती	हे पतयः

मति

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मति:	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बोधनम्	हे मते	हे मती	हे मतयः

वारि

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पञ्चमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारिणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्बोधनम्	हे वारि, वारे	हे वारिणी	हे वारीणि

नदी

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बोधनम्	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

शिशु

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	शिशुः	शिशू	शिशवः
द्वितीया	शिशुम्	शिशू	शिशून्
तृतीया	शिशुना	शिशुभ्याम्	शिशुभिः
चतुर्थी	शिशवे	शिशुभ्याम्	शिशुभ्यः
पञ्चमी	शिशोः	शिशुभ्याम्	शिशुभ्यः
षष्ठी	शिशोः	शिश्वोः	शिशूनाम्
सप्तमी	शिशो	शिश्वोः	शिशुषु
सम्बोधनम्	हे शिशो	हे शिशू	हे शिशवः

धेनु

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पञ्चमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
सम्बोधनम्	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

मधु

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पञ्चमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्बोधनम्	हे मधु, मधो	हे मधुनी	हे मधूनि

वधू

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वितीया	वधूम्	वध्वौ	वधूः
तृतीया	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
चतुर्थी	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
पञ्चमी	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
षष्ठी	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
सप्तमी	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु
सम्बोधनम्	हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः

पितृ

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितृन्
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
पञ्चमी	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठी	पितुः	पित्रोः	पितृणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रोः	पितृषु
सम्बोधनम्	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः

मातृ

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातृः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पञ्चमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्बोधनम्	हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः

कर्तृ

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कर्ता	कर्तरौ	कर्तारः
द्वितीया	कर्तारम्	कर्तरौ	कर्तृन्
तृतीया	कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः
चतुर्थी	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
पञ्चमी	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
षष्ठी	कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तृणाम्
सप्तमी	कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु
सम्बोधनम्	हे कर्तः	हे कर्तरौ	हे कर्तारः

राजन्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृतीया	राजा	राजभ्याम्	राजभिः
चतुर्थी	राजे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठी	राज्ञः	राजोः	राजाम्
सप्तमी	राज्ञि, राजनि	राजोः	राजसु
सम्बोधनम्	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

भवत्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीया	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
तृतीया	भवता	भवदभ्याम्	भवदभिः
चतुर्थी	भवते	भवदभ्याम्	भवदभ्यः
पञ्चमी	भवतः	भवदभ्याम्	भवदभ्यः
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भवति	भवतोः	भवत्सु
सम्बोधनम्	हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः

आत्मन्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वितीया	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृतीया	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
चतुर्थी	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
पञ्चमी	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
षष्ठी	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
सप्तमी	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बोधनम्	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः

विद्वस्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वितीया	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
तृतीया	विदुषा	विद्वदभ्याम्	विद्वदभिः
चतुर्थी	विदुषे	विद्वदभ्याम्	विद्वदभ्यः
पञ्चमी	विदुषः	विद्वदभ्याम्	विद्वदभ्यः
षष्ठी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
सम्बोधनम्	हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः

चन्द्रमस्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	चन्द्रमा:	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
द्वितीया	चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
तृतीया	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमाभिः
चतुर्थी	चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमाभ्यः
पञ्चमी	चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमाभ्यः
षष्ठी	चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्
सप्तमी	चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमस्सु
सम्बोधनम्	हे चन्द्रमः	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमसः

वाच्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वाक्,-ग्	वाचौ	वाचः
द्वितीया	वाचम्	वाचौ	वाचः
तृतीया	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
चतुर्थी	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
पञ्चमी	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
षष्ठी	वाचः	वाचोः	वाचाम्
सप्तमी	वाचि	वाचोः	वाक्षु
सम्बोधनम्	हे वाक्,-ग्	हे वाचौ	हे वाचः

गच्छत्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
द्वितीया	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः
तृतीया	गच्छता	गच्छदृभ्याम्	गच्छदृभिः
चतुर्थी	गच्छते	गच्छदृभ्याम्	गच्छदृभ्यः
पञ्चमी	गच्छतः	गच्छदृभ्याम्	गच्छदृभ्यः
षष्ठी	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
सप्तमी	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु
सम्बोधनम्	हे गच्छन् !	हे गच्छन्तौ !	हे गच्छन्तः !

सर्व पुलिङ्गे

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वितीया	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु

सर्व (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वितीया	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि

शेष पुलिङ्गवत्

सर्व स्त्रीलिङ्गे

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
पञ्चमी	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
षष्ठी	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु

यत् पुंलिङ्गे

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

यत् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि

शेष पुलिङ्गवत्

यत् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	याः
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पञ्चमी	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
षष्ठी	यस्याः	ययोः	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययोः	यासु

तत् पुंलिङ्गे

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
शेष पुल्लिङ्गवत्			

तत् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

किम् पुलिङ्गे

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि

शेष पुलिङ्गवत्

किम् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यैः	काभ्याम्	काभ्यः
पञ्चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

इदम् पुलिङ्गे

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्	इमौ	इमान्
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः	एषु

इदम् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्	इमे	इमानि

शेष पुलिङ्गवत्

इदम् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

युष्मद्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अस्मद्

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

एक

विभक्ति:	पुल्लिङ्गः	नपुंसकलिङ्गः	स्त्रीलिङ्गः
प्रथमा	एकः	एकम्	एका
द्वितीया	एकम्	एकम्	एकाम्
तृतीया	एकेन	एकेन	एकया
चतुर्थी	एकस्मै	एकस्मै	एकस्यै
पञ्चमी	एकस्मात्	एकस्मात्	एकस्याः
षष्ठी	एकस्य	एकस्य	एकस्याः
सप्तमी	एकस्मिन्	एकस्मिन्	एकस्याम्

‘एक’ शब्दस्यरूपाणि एकवचने एव भवन्ति ।

द्वि

विभक्ति:	पुल्लिङ्गः	नपुंसकलिङ्गः	स्त्रीलिङ्गः
प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पञ्चमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
सप्तमी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

‘द्वि’ शब्दस्यरूपाणि द्विवचने एव भवन्ति ।

त्रि

विभक्ति:	पुल्लिङ्गः	नपुंसकलिङ्गः	स्त्रीलिङ्गः
प्रथमा	त्रयः	त्रीणि	तित्रः
द्वितीया	त्रीन्	त्रीणि	तित्रः
तृतीया	त्रिभिः	त्रिभिः	तिसृभिः
चतुर्थी	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः
पञ्चमी	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः
षष्ठी	त्रयाणाम्	त्रयाणाम्	तिसृणाम्
सप्तमी	त्रिषु	त्रिषु	तिसृषु

‘त्रि’ शब्दस्यरूपाणि बहुवचने एव भवन्ति ।

चतुर्

विभक्ति:	पुल्लिङ्गः	नपुंसकलिङ्गः	स्त्रीलिङ्गः
प्रथमा	चत्वारः	चत्वारि	चतस्रः
द्वितीया	चतुरः	चत्वारि	चतस्रः
तृतीया	चतुर्भिः	चतुर्भिः	चतसृभिः
चतुर्थी	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
पञ्चमी	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
षष्ठी	चतुर्णाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्
सप्तमी	चतुर्षु	चतुर्षु	चतसृषु

विभक्ति:	पञ्चन्	षष्	सप्तन्
प्रथमा	पञ्च	षट्, षड्	सप्त
द्वितीया	पञ्च	षट्, षड्	सप्त
तृतीया	पञ्चभिः	षट्भिः	सप्तभिः
चतुर्थी	पञ्चभ्यः	षट्भ्यः	सप्तभ्यः
पञ्चमी	पञ्चभ्यः	षट्भ्यः	सप्तभ्यः
षष्ठी	पञ्चानाम्	षण्णाम्	सप्तानाम्
सप्तमी	पञ्चसु	षट्सु	सप्तसु

३ तः १८ पर्यन्तं संख्यानां रूपाणि बहुवचने एव भवन्ति ।

विभक्ति:	अष्टन्	नवन्	दशन्
प्रथमा	अष्ट अष्टौ	नव	दश -
द्वितीया	अष्ट अष्टौ	नव	दश -
तृतीया	अष्टभिः अष्टाभिः	नवभिः	दशभिः
चतुर्थी	अष्टभ्यः अष्टाभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
पञ्चमी	अष्टभ्यः अष्टाभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
षष्ठी	अष्टानाम् अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्
सप्तमी	अष्टसु अष्टासु	नवसु	दशसु

सूचना-अष्टन्, नवन्, दशन् के रूप बहुवचन में ही चलते हैं ।

धातुरूपाणि

(परस्मैपदी)

‘भू’ (होना) लट् (वर्तमान)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवति	भवतः	भवन्ति
मध्यमपुरुषः	भवसि	भवथः	भवथ
उत्तमपुरुषः	भवामि	भवावः	भवामः

‘भू’ लङ् (भूतकाल, अनव्यतन)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
मध्यमपुरुषः	अभवः	अभवतम्	अभवत
उत्तमपुरुषः	अभवम्	अभवाव	अभवाम

‘भू’ लृट् (भविष्यत्)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमपुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

‘भू’ लोट् (आज्ञार्थ)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवतु	भवताम्	भवन्तु
मध्यमपुरुषः	भव	भवतम्	भवत
उत्तमपुरुषः	भवानि	भवाव	भवाम

‘भू’ विधिलिङ् (चाहिए अर्थ)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
मध्यमपुरुषः	भवेः	भवेतम्	भवेत
उत्तमपुरुषः	भवेयम्	भवेव	भवेम

‘पद’ वृद्धकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुषः	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तमपुरुषः	पठामि	पठावः	पठामः

‘पद’ “लोट्टकारः”

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यमपुरुषः	पठ	पठतम्	पठत
उत्तमपुरुषः	पठानि	पठाव	पठाम

‘पद’ “लङ्गलकारः”

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुषः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम

‘पद’ “विधिलिङ्गलकारः”

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
मध्यमपुरुषः	पठे:	पठेतम्	पठेत
उत्तमपुरुषः	पठेयम्	पठेव	पठेम

‘पद’ “वृद्धलकारः”

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तमपुरुषः	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

गम् (गच्छ) “लट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यमपुरुषः	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तमपुरुषः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

गम् ‘लोट्’ लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यमपुरुषः	गच्छ	गच्छत्	गच्छत
उत्तमपुरुषः	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

गम् ‘लङ्’ लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यमपुरुषः	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत्
उत्तमपुरुषः	अगच्छाम	अगच्छाव	अगच्छाम

गम् ‘विधिलिङ्’ लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
मध्यमपुरुषः	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत
उत्तमपुरुषः	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम

गम् “वृट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तमपुरुषः	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

लिख् “लट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लिखति	लिखतः	लिखन्ति
मध्यमपुरुषः	लिखसि	लिखथः	लिखथ
उत्तमपुरुषः	लिखामि	लिखावः	लिखामः

लिख् “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
मध्यमपुरुषः	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
उत्तमपुरुषः	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम

लिख् “लोट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु
मध्यमपुरुषः	लिख	लिखतम्	लिखत
उत्तमपुरुषः	लिखानि	लिखाव	लिखाम्

लिख् “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लिखेत्	लिखेताम्	लिखेयुः
मध्यमपुरुषः	लिखेः	लिखेतम्	लिखेत
उत्तमपुरुषः	लिखेयम्	लिखेव	लिखेम

लिख् “वृट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लेखिष्यति	लेखिष्यतः	लेखिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	लेखिष्यति	लेखिष्यथः	लेखिष्यथ
उत्तमपुरुषः	लेखिष्यामि	लेखिष्यावः	लेखिष्यामः

‘पा’ (पिब) “लट्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
मध्यमपुरुषः	पिबसि	पिबथः	पिबथ
उत्तमपुरुषः	पिबामि	पिबावः	पिबामः

‘पा’ “लोट्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पिबतु	पिबताम्	पिबन्तु
मध्यमपुरुषः	पिब	पिबतम्	पिबत
उत्तमपुरुषः	पिबानि	पिबाव	पिबाम

‘पा’ “लङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्
मध्यमपुरुषः	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
उत्तमपुरुषः	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम

‘पा’ “विधिलिङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पिबेत्	पिबेताम्	पिबेयुः
मध्यमपुरुषः	पिबेः	पिबेतम्	पिबेत
उत्तमपुरुषः	पिबेयम्	पिबेव	पिबेम

‘पा’ “वृद्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
उत्तमपुरुषः	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः

‘स्था’ (रुक्ना) “लट्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
मध्यमपुरुषः	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उत्तमपुरुषः	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

‘स्था’ (रुक्ना) “लोट्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
मध्यमपुरुषः	तिष्ठ	तिष्ठतम्	तिष्ठत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम

‘स्था’ “लङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
मध्यमपुरुषः	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
उत्तमपुरुषः	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम

‘स्था’ “विधिलिङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठेत्	तिष्ठेताम्	तिष्ठेयुः
मध्यमपुरुषः	तिष्ठे:	तिष्ठेतम्	तिष्ठेत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठेयम्	तिष्ठेव	तिष्ठेम

‘स्था’ “लृट्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
उत्तमपुरुषः	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः

‘दृश्’ (पश्य) (देखना) “लद्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पश्यसि	पश्यथः	पश्यथ
उत्तमपुरुषः	पश्यामि	पश्यावः	पश्यामः

‘दृश्’ “लोट्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पश्यतु	पश्यताम्	पश्यन्तु
मध्यमपुरुषः	पश्य	पश्यतम्	पश्यत
उत्तमपुरुषः	पश्यानि	पश्याव	पश्याम

‘दृश्’ “लङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
मध्यमपुरुषः	अपश्यः	अपश्यतम्	अपश्यत
उत्तमपुरुषः	अपश्यम्	अपश्याव	अपश्याम

‘दृश्’ “लृद्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	द्रक्ष्यति	द्रक्ष्यतः	द्रक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	द्रक्ष्यसि	द्रक्ष्यथः	द्रक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	द्रक्ष्यामि	द्रक्ष्यावः	द्रक्ष्यामः

‘दृश्’ “विधिलिङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पश्येत्	पश्येताम्	पश्येयुः
मध्यमपुरुषः	पश्ये:	पश्येतम्	पश्येत
उत्तमपुरुषः	पश्येयम्	पश्येव	पश्येम

‘अस्’ (होना) “लट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यमपुरुषः	असि	स्थः	स्थ
उत्तमपुरुषः	अस्मि	स्वः	स्मः

‘अस्’ (होना) “लोट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यमपुरुषः	एधि	स्तम्	स्त
उत्तमपुरुषः	असानि	असाव	असाम

‘अस्’ (होना) “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यमपुरुषः	आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तमपुरुषः	आसम्	आस्व	आस्म

‘अस्’ (होना) “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	स्यात्	स्याताम्	स्युः
मध्यमपुरुषः	स्या:	स्यातम्	स्यात
उत्तमपुरुषः	स्याम्	स्याव	स्याम

‘अस्’ “वृद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमपुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

‘कथ्’ (कहना) “लद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयति	कथयतः	कथयन्ति
मध्यमपुरुषः	कथयसि	कथयथः	कथयथ
उत्तमपुरुषः	कथयामि	कथयावः	कथयामः

कथ् (कहना) “लोद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु
मध्यमपुरुषः	कथय	कथयतम्	कथयत
उत्तमपुरुषः	कथयम्	कथयाव	कथयाम

कथ् (कहना) “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः
मध्यमपुरुषः	कथये:	कथयेतम्	कथयेत
उत्तमपुरुषः	कथयेम्	कथयेव	कथयेम

कथ् (कहना) “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
मध्यमपुरुषः	अकथयः	अकथयतम्	अकथयत
उत्तमपुरुषः	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

कथ् (कहना) “लृद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयिष्यति	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ
उत्तमपुरुषः	कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः

भक्त् (खाना) “लद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भक्षयति	भक्षयतः	भक्षयन्ति
मध्यमपुरुषः	भक्षयसि	भक्षयथः	भक्षयथ
उत्तमपुरुषः	भक्षयामि	भक्षयावः	भक्षयामः

भक्त् (खाना) “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषणः	अभक्षयत्	अभक्षयताम्	अभक्षयन्
मध्यमपुरुषः	अभक्षयः	अभक्षयतम्	अभक्षयत
उत्तमपुरुषः	अभक्षयम्	अभक्षयाव	अभक्षयाम

भक्त् (खाना) “वृद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भक्षयिष्यति	भक्षयिष्यतः	भक्षयिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भक्षयिष्यसि	भक्षयिष्यथः	भक्षयिष्यथ
उत्तमपुरुषः	भक्षयिष्यामि	भक्षयिष्यावः	भक्षयिष्यामः

भक्त् (खाना) “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भक्षयेत्	भक्षयेताम्	भक्षयेयुः
मध्यमपुरुषः	भक्षये:	भक्षयेतम्	भक्षयेत
उत्तमपुरुषः	भक्षयेम्	भक्षयेव	भक्षयेम

भक्त् (खाना) “लोट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भक्षयतु	भक्षयताम्	भक्षयन्तु
मध्यमपुरुषः	भक्षय	भक्षयतम्	भक्षयत
उत्तमपुरुषः	भक्षयम्	भक्षयाव	भक्षयाम

घा (सूँघना) “लद्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जिघ्रति	जिघ्रतः	जिघ्रन्ति
मध्यमपुरुषः	जिघ्रसि	जिघ्रथः	जिघ्रथ
उत्तमपुरुषः	जिघ्रामि	जिघ्रावः	जिघ्रामः

घा (सूँघना) “लोट्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जिघ्रतु	जिघ्रताम्	जिघ्रन्तु
मध्यमपुरुषः	जिघ्र	जिघ्रतम्	जिघ्रत
उत्तमपुरुषः	जिघ्राणि	जिघ्राव	जिघ्राम

घा (सूँघना) “लङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजिघ्रत्	अजिघ्रताम्	अजिघ्रन्
मध्यमपुरुषः	अजिघ्रः	अजिघ्रतम्	अजिघ्रत
उत्तमपुरुषः	अजिघ्रम्	अजिघ्राव	अजिघ्राम

घा (सूँघना) “विधिलिङ्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जिघ्रेत्	जिघ्रेताम्	जिघ्रेयुः
मध्यमपुरुषः	जिघ्रेः	जिघ्रेतम्	जिघ्रेत
उत्तमपुरुषः	जिघ्रेयम्	जिघ्रेव	जिघ्रेम

घा (सूँघना) “वृद्” लकार:

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	घ्रास्यति	घ्रास्यतः	घ्रास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	घ्रास्यसि	घ्रास्यथः	घ्रास्यथ
उत्तमपुरुषः	घ्रास्यामि	घ्रास्यावः	घ्रास्यामः

हन् (मारना) “लट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्ति	हतः	घन्ति
मध्यमपुरुषः	हन्सि	हथः	हथ
उत्तमपुरुषः	हन्मि	हन्वः	हन्मः

हन् (मारना) “लोट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्तु	हताम्	घन्तु
मध्यमपुरुषः	जहि	हतम्	हत
उत्तमपुरुषः	हनानि	हनाव	हनाम

हन् (मारना) “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अहन्	अहताम्	अघन्
मध्यमपुरुषः	अहन्	अहतम्	अहत
उत्तमपुरुषः	अहनम्	अहन्व	अहन्म

हन् (मारना) “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्यात्	हन्याताम्	हन्युः
मध्यमपुरुषः	हन्याः	हन्यातम्	हन्यात
उत्तमपुरुषः	हन्याम्	हन्याव	हन्याम

हन् (मारना) “वृट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हनिष्यति	हनिष्यतः	हनिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	हनिष्यसि	हनिष्यथः	हनिष्यथ
उत्तमपुरुषः	हनिष्यामि	हनिष्यावः	हनिष्यामः

कृध् (कृष्ट होना) “लद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कृध्यति	क्रध्यतः	क्रुध्यन्ति
मध्यमपुरुषः	कृध्यसि	क्रध्यतः	क्रुध्यथ
उत्तमपुरुषः	कृध्यामि	क्रध्यावः	क्रुध्यामः

कृध् (कृष्ट होना) “लोद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कृध्यतु	क्रृध्यताम्	क्रुध्यन्तु
मध्यमपुरुषः	कृध्य	क्रृध्यतम्	क्रुध्यत
उत्तमपुरुषः	कृध्यानि	क्रृध्याव	क्रुध्याम

कृध् (कृष्ट होना) “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अकृध्यत्	अक्रृध्यताम्	अक्रृध्यन्
मध्यमपुरुषः	अकृध्यः	अक्रृध्यतम्	अक्रृध्यत
उत्तमपुरुषः	अकृध्यम्	अकृध्याव	अकृध्याम

कृध् (कृष्ट होना) “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कृध्येत्	क्रृध्येताम्	क्रुध्येयुः
मध्यमपुरुषः	कृध्येः	क्रृध्येतम्	क्रुध्येत
उत्तमपुरुषः	कृध्येयम्	क्रृध्येव	क्रुध्येम

कृध् (कृष्ट होना) “वृद्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रोत्स्यति	क्रोत्स्यतः	क्रोत्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	क्रोत्स्यसि	क्रोत्स्यथः	क्रोत्स्यथ
उत्तमपुरुषः	क्रोत्स्यामि	क्रोत्स्यावः	क्रोत्स्यामः

श्रु(सुनना) “लट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	शृणोति	शृणुतः	शृणवन्ति
मध्यमपुरुषः	शृणोषि	शृणुथः	शृणुथ
उत्तमपुरुषः	शृणोमि	शृणुवः,-ण्वः	शृणुमः,-ण्मः

श्रु(सुनना) “लोट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	शृणोतु	शृणुताम्	शृणवन्तु
मध्यमपुरुषः	शृणु	शृणुतम्	शृणुत
उत्तमपुरुषः	शृणवानि	शृणवाव	शृणवाम

श्रु(सुनना) “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृणवन्
मध्यमपुरुषः	अशृणोः	अशृणुतम्	अशृणुत
उत्तमपुरुषः	अशृणवम्	अशृणुव-ण्व	अशृणुम,-ण्म

श्रु(सुनना) “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयः
मध्यमपुरुषः	शृणुयाः	शृणुयातम्	शृणुयात
उत्तमपुरुषः	शृणुयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम

श्रु(सुनना) “लृट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	श्रोष्यति	श्रोष्यतः	श्रोष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	श्रोष्यसि	श्रोष्यथः	श्रोष्यथ
उत्तमपुरुषः	श्रोष्यामि	श्रोष्यावः	श्रोष्यामः

नृत् (नाचना) “लट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
मध्यमपुरुषः	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उत्तमपुरुषः	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

नृत् (नाचना) “लोट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नृत्यतु	नृत्यताम्	नृत्यन्तु
मध्यमपुरुषः	नृत्य	नृत्यतम्	नृत्यत
उत्तमपुरुषः	नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम

नृत् (नाचना) “लङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
मध्यमपुरुषः	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
उत्तमपुरुषः	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम

नृत् (नाचना) “विधिलिङ्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नृत्येत्	नृत्येताम्	नृत्येयुः
मध्यमपुरुषः	नृत्येः	नृत्येतम्	नृत्येत
उत्तमपुरुषः	नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येम

नृत् (नाचना) “लृट्” लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ
उत्तमपुरुषः	नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः